

İbnü'l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış

An Overview of The Schools of Qiraat Before Ibn al-Jazari

Recep KOYUNCU*

Süleyman KILIÇ**

Öz

Kur'an-ı Kerim, Cebrail (as) vasıtası ile Hz. Peygamber'e (sav) indirildiği andan itibaren kıraat edilmeye, okutulmaya, tilavetiyle ibadet edilmeye başlandı. Medine'ye hicretle birlikte, Kur'an eğitimi başta olmak üzere İslami öğretiler Suffe mektebinde sistemleşmeye başladı ve bir eğitim merkezi konumu haline geldi. Hz. Peygamber döneminde hummâlı yürütülen Kur'an talimi yedi harf ruhsatının verilmesiyle birlikte daha büyük kitlelerin tilavetle buluşmasına imkân sağladı. Bazı sahabe Hz. Peygamber'den Kur'an'ın bir kıraatini/harfini, bazıları da diğer farklı kıraatleri öğreniyordu. Farklı kıraatleri öğrenen sahabeler birbirlerinin kıraatlerini dinleme imkânı buluyor, zaman zaman ortaya çıkan birtakım ihtilaflar Hz. Peygamber'in huzurunda çözüme kavuşturuluyordu. İlk iki halife döneminde de bu durum Hz. Peygamber'den veya sahabenin büyüklerinden farklı formda kıraati öğrenen kimseler tarafından gerçekleştirilmeye devam etti. Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği Mushaf ve bu Mushaflarla birlikte gönderilen kârihlerin etkisiyle kıraat ilmi ekolleşerek ilmi bir disiplin haline gelmeye başlamıştı. Kıraat âlimlerinin farklı bölgelere giderek kıraat ilmini yayma çabaları göz önüne alınarak kıraat ekolleri Hicaz, Irak ve Şam bölgesi olmak üzere Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam şehirlerine nispet edilerek ortaya çıktı. Daha sonraları bu merkezlerin ekolü üzerine özel çalışmalar yapan ve mütehasıs âlimler yetiştiren Bağdat, Mısır, Horasan, Mağrip, İran ile Hicri dördüncü asrın sonlarına doğru Endülüs kıraat ekolü ortaya çıktı. Çalışmada mezkûr her bölge için tanıtıcı bilgilerin ardından o ekolde kıraat ilminde öncü şahsiyetlerin isimleri, hocalar ve öğrenciler şeklinde dönemsel olarak ele alınacaktır. Çalışmada söz konusu beş beldenin yanı sıra Endülüs ve Mısır ekollerine de yer verilecektir. Bu çalışma sayesinde; İbnü'l-Cezerî öncesi dönem kıraate dair ekoller, kronolojik ve coğrafi olarak genel hatlarıyla resmedilecektir. Çalışma, ekoller arası irtibatı incelemenin yanında, etkileşimin resmini çıkarmak suretiyle kıraatlerle alakalı genel bir bakış açısı kazandırmayı da hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Kıraat, Kıraat Ekolleri, İbn Mücâhid, İbnü'l-Cezerî, Râvî, Tarîk.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, rkoyuncu1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0264-5956, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 19/06/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 03/09/2023, Published/Yayım Tarihi: 18/09/2023.

** Öğretim Görevlisi, Konya Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, hfzklcsuleyman@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8106-617X, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 19/06/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 03/09/2023, Published/Yayım Tarihi: 18/09/2023.

Abstract

With the emigration to Madinah, Islamic teachings, especially the Qur'an education, were gradually systematized in the Suffa school and became an education center. The Qur'anic training carried out during the Prophet's reign enabled larger masses to meet with recitation with the granting of the seven letter licence. Accordingly, some of the Companions learnt from the Prophet one qiraat of the Qur'an and some learnt more than one qiraat. The science of Qiraat became a school and started to become a scientific discipline with the influence of the Mushaf that Hz. Osman had the Mushaf and the Qari sent with these Mushafs. Considering that the scholars of Qiraat were scattered throughout the Islamic lands and spread the science of Qiraat there, the schools of Qiraat first emerged in the Hijaz, Iraq and Şam regions, with reference to the cities of Medina, Mecca, Basra, Kufa and Şam. Afterwards, Baghdad, Egypt, Khorasan, Maghrib, Iran, and towards the end of the fourth century Hijri, Andalusian Qiraat schools emerged, which carried out special studies on the schools of these centres and trained specialised scholars. In this study, after the introductory information for each region, the names of the leading figures in the science of Qiraat in that school, teachers and students will be discussed periodically. In addition to these five towns, Andalusian and Egyptian schools will also be included in the study. Through this study, the schools of Qiraat in the period before Ibn al-Jazari will be represented chronologically and geographically in general terms. On the other hand, the study aims to provide a general perspective on qiraat by analysing the interaction between the schools as well as examining the interaction between them.

Keywords: Qiraat, Schools of Qiraat, Ibn Mujahid, Ibn al-Jazari, Narrators, Tarikhs.

Giriş

Kur'an-ı Kerim, Cebrail (as) vasıtası ile Hz. Peygamber'e (sav) indirildiği andan itibaren kıraat edilmeye, okutulmaya, tilavetiyle ibadet edilmeye başlandı. Medine'ye hicretle birlikte, Kur'an eğitimi başta olmak üzere İslami öğretiler Suffe mektebinde sistemleşmeye başladı ve bir eğitim merkezi konumu haline geldi. Ashâb-ı Suffe'nin eğitim ve öğretim işleriyle bizzat ilgilenen Hz. Peygamber Suffe'de dersler veriyor, onlara yazı yazmayı ve Kur'an okumayı öğretmek üzere Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654)¹ gibi hoca sahabe tayin ediyor ve ihtiyaç halinde İslâm'ı tebliğ için farklı bölgelere onları gönderiyordu.² Kur'an talimi sahabe evlerinde, Mescid-i Nebevî'de ve diğer mescitlerde halkalar halinde yapılıyordu. Hz. Peygamber döneminde hummalı yürütülen Kur'an talimi yedi harf ruhsatının verilmesiyle birlikte daha büyük kitlelerin tilavetle buluşmasına imkân sağladı. Bazı sahabe Hz. Peygamberden

¹ Bedir, Uhud, Hendek ve diğer bütün gazveler ve Hudeybiye Antlaşmasında bulunan Ubâde b. Sâmit, Mekke fethi sırasında Ensar birliğinin kumandanlığını yaptı. Asr-ı saadet döneminde Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezberleyen Medineli beş sahabeden biri ve vahiy kâtiplerinden olan Ubâde, Muâz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ ile birlikte Hz. Ömer devrinde Suriye'ye Kur'an muallimi olarak tayin edildi. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/13-14.

² Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/470.

Kur'an'ın bir kıraatini/harfini, bazıları ise diğer farklı kıraati öğreniyordu. Farklı kıraatleri öğrenen sahabeler birbirlerinin kıraatlerini dinleme imkânı buluyor, zaman zaman ortaya çıkan birtakım ihtilaflar Hz. Peygamber'in huzurunda çözüme kavuşturuluyordu. İlk iki halife döneminde de bu durum Hz. Peygamber'den veya sahabenin büyüklerinden farklı formda kıraati öğrenen kimseler tarafından gerçekleştirilmeye devam etti.

Farklı bölgelerde farklı kıraatlerin tilavet edilmesi, ilk iki halife döneminde sorun oluşturmazken Hz. Osman döneminde yedi harf ruhsatının mantığı yeterince kavranamaması sebebiyle problem arz etti. Yemâme savaşında hafız sahabenin çoğunun şehit düşmesi sonucu Kur'an'ın muhafaza edilemeyeceği endişesi sebebiyle daha önce farklı yazı malzemelerine yazılan Kur'an âyetleri ve sûreleri iki kapak arasına toplanıp cem edilmişti.³ Bu Mushaf emanet alınarak Hz. Osman devrinde genel kabule göre altı nüsha olarak istinsâh edildi.⁴ Farklı kıraatleri ihtiva etmesi açısından hareke ve noktalama işaretleri bilerek konulmayan bu nüshalarda, imlası farklı formda yazılması gerekenler farklı Mushaflara dağıtıldı.⁵ İstinsâh edilen her bir Mushaf'la birlikte bir de kâri/Kur'an öğretmeni gönderildi ki onlardan Zeyd b. Sabit Medine'de görevlendirildi, Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-90) Mekke'ye, Âmir b. Abdülkays (ö. 55/675) Basra'ya, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) Kûfe'ye, Muğîre b. Ebû Şihâb (ö. 91/710) ise Şâm'a gitti.⁶ Cem faaliyeti Kur'an'ın aslını muhafaza için yapılmışken, istinsâh eylemi hem aslı koruma hem de eğitim-öğretim hayatı içinde aktif bir rol almıştır. İstinsâh edilen Mushaflar dönemin önemli merkezlerine gönderildi. Gelen Mushaf'a göre okumalarını yapan halkın kıraat birlikteliği sağlandı ve gönderilen Mushaflar orada ilgili ekolün sistemleşmesine vesile oldu. Sahih kıraatler ekseninde Hz. Osman'ın istinsâh ettirip gönderdiği bölgelerde kıraat ekolleri oluştu. Hicaz, Irak ve Şam merkezli bu ekoller;⁷ Irak bölgesinde; Basra ve Kûfe ekolleri, Suriye'de Şam ekolü, Hicaz bölgesinde; Mekke ve Medine ekolleri olmak üzere toplamda beş beldede, ilk olarak tâbiîn ve tebe'ü tâbiîn dönemlerinde sistemleşerek varlık buldu.⁸ Bununla birlikte kıraati günümüze kadar ulaşan Basra ve Kûfe imamlarının dışında Irak bölgesinde Musul, Vâsıt ve Bağdat şehirlerine ismi

³ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âtî'l-âşr*, thk. Cemalettin Muhammed Şeref (Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2014), 1/117.

⁴ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1995), 1/329-330; Ahmed Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın 10 Kıraati*, çev. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010), 60.

⁵ Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 51.

⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/330; Aliyyü'l-İmam, *Kur'ân'ın 10 Kıraati*, 60.

⁷ Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdadî İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a fi'l-kurâ'at*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119), 45; Ebû Ma'ser Abdülkerîm b. Abdissamed et-Taberî, *et-Telhîs fi'l-Kırâ'âtî's-Semân*, thk. Muhammed Hasan Ukayl Musa (Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfizi'l-Kur'ani'l-Kerim, 2011), 87.

⁸ İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 49.

nispet edilen kıraat âlimleri de bulunmaktaydı.⁹ Fakat Musul ve Vâsıt bölgelerindeki kıraat âlimleri Basra veya Kûfe ekolünün temsilciliğini yaparken Bağdat, Basra ve Kûfe ekolünü birleştiren âlimler yetiştirdi. Ayrıca Mısır, Horasan, Mağrib, İran ve Hicri dördüncü asrın sonlarına doğru Kur'an'a büyük hizmetleri olan Endülüs kıraat ekolü ortaya çıktı.¹⁰ Sözü edilen merkezlerde bulunan kıraat âlimleri gerek kelimeler gerekse med, kasr, imâle, tahfif, idğam gibi telaffuz keyfiyetleriyle ilgili farklı okuyuşları değişik hocalardan alarak kendi tercihlerini ortaya koymak suretiyle okuyuşlarını öğretmeye başlamışlardı.¹¹

Hicri üçüncü asrın sonları ile dördüncü asrın başlarında bazı hafızların Kur'an kıraati ve irabına vakıf, Arap dili lehçelerini ve kıraatler arasındaki farklılıkları bilen kimseler iken, bazılarının Arapçayı bilmekle beraber lahn yapacak derecede Kur'an tilavetinde hata etmesi, hatta bir kısmı hafız olmalarına rağmen dilin inceliklerinden haberdar olmadıklarından dolayı birbirine benzeyen âyetler karşısında hata yapma durumu ortaya çıktı.¹² İbn Mücâhid (ö. 324/936), sahihiyle şazıyla muhtelif kıraatlerin yaygınlaştığı böyle bir ortamda, liyakatsiz kimselerin kıraatler konusundaki tavırlarına son vermek ve şaz kalmış okumaları saf dışı bırakmak amacıyla¹³ meşhur eserini kaleme alarak kıraat ilmi tarihinde farklı bir çığır açtı. Esasen İbn Mücâhid'den önce de kıraate dair bazı eserler; İbn Ya'mer (89/708), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Halef b. Hişâm (ö. 229/844), İbn Sa'dân (ö. 231/846), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) gibi önemli şahsiyetler tarafından telif edildi.¹⁴ İbn Mücâhid'in eserinden sonra kıraat çalışmaları büyük oranda bu yedi kıraat imamının ekseninde devam etse de kısa bir süre sonra bu kitapta yer almayan üç kıraat imamı da ilave edilerek on kıraat literatürde yerini aldı. Fakat İbn Mücâhid'in eseri kadar kabul görmeyen İbn Mihrân en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 381/992) *el-Gâye fi'l-kırâ'âtî'l-âşr* adlı eseri ve benzerleri ancak İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı çalışmasından sonra yaygınlık kazandı. Yine aynı dönemlerde sekiz kıraati, iki kıraati, bölgesel kıraatleri ihtiva eden eserler kaleme alınsa da *Kitabu's-Seb'a* her daim şöhret ve kabul edilirliliğini korudu. Artık dördüncü ve beşinci yüzyılda çalışmalar ihticâc-tercih kapsamında hareket etti ve bu bağlamda ihticâc kitapları yazıldı. Sahih kıraatler arasında kendine yer bulamayan okumalar ise şaz kıraat türünde eser veren âlimlerin çalışmalarında ve tefsir kitaplarında yer aldı.

⁹ Durmuş Sert, *Kırâat Ekolleri (Başlangıçtan VII. H. Asrın Başına Kadar)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987), 60.

¹⁰ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 249.

¹¹ Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/427.

¹² İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 45-46.

¹³ Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 57-58.

¹⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdülkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 116.

İlk dönemden itibaren Kur'an ve kıraat okulları tüm İslam bölgelerine yayıldı ve bu değerli ilmî rekabet, bu okulların öğrencilerini kıraat ilminde başarı ve ilmi çalışmalara yönlendirdi.¹⁵ Kıraat âlimlerinin İslam diyarlarına dağılmaları ve orada kıraat ilmini yayma gayretlerine bağlı olarak kıraat ekolleri ilk olarak Hicaz, Irak ve Şam bölgesi olmak üzere Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam şehirlerine nispet edilerek ortaya çıktı. Bu makalede söz konusu ekollere ilişkin her bölge için gerekli tanıtıcı bilginin ardından o ekolde yer alan öncü şahsiyetlerden söz edilecektir. Çalışmada mezkûr beş beldenin yanı sıra Endülüs ve Mısır ekollerine de yer verilecek olup, neticesinde; İbnü'l-Cezerî öncesi dönem kıraate dair ekoller kronolojik ve coğrafi olarak genel hatlarıyla resmedilecektir. Kıraat ekollerinin "usul ve ferş"e dair kuralları ayrı bir çalışmayı gerektirdiğinden dolayı bu makalede ele alınmamıştır.

1. Hicaz Bölgesi Kıraat Ekolleri

Kur'an-ı Kerim'in indiği ilk şehir, vahyin bulunduğu ilk mekân Mekke ve kısa bir sürede tüm Arap coğrafyasını hâkimiyeti altına alan Medine, Hicaz bölgesinin iki önemli ekolüdür.

1.1. Medine Ekolü

Medine'de kıraatleri İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşan ve isimlerine nispet edilen iki kıraat imamı vardır. Bu imamların birincisi kıraati seb'a ve kıraati aşerenin ilk imamı Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebî Nuaym el-Medenî'dir (ö. 169/785).¹⁶ İkincisi ise kıraati aşere içinde yer alan sekizinci imam Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka'dır (ö. 130/747-748).¹⁷

Medine'de Kur'an eğitimi Mescid-i Nebevî ve onun yanında bulunan suffe mektebi başta olmak üzere birçok mekânda Hz. Peygamber ve ondan Kur'an'ı öğrenen diğer sahabe tarafından yürütülmekteydi. Medine'de Kur'an-kıraat eğitiminde öncü isimler sahabeden Ömer b. el-Hattâb, Übey b. Kâ'b, Ubâde b. Sâmit¹⁸, Osman b. Affân, Zeyd b. Sâbit'tir. Bu sahaben ders alan ve sonraki Tâbiîn nesline hocalık yapan öncü sahabe ise Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ayyâş, Abdullah b. Abbas gibi isimler yer alır.¹⁹ Sahabe devrinde Medine'de kıraat eğitimi veren sahabe sadece burada ismi anılanlardan ibaret değildir. Daha birçok sahabe Kur'an'ı öğrendikleri gibi kendi ailelerine, çocuklarına, etrafında bulunan kabilelerine öğretme gayreti içindeydiler. Fakat onlar arasından yukarıda ismi verilenler bu eğitimde meşhur oldular.

Bir sonraki dönem Tâbiîn neslinde Medine'de kıraat eğitiminde öne çıkan isimler arasında şu kimseler yer almaktadır: Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm,

¹⁵ Nebîl Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *Kıraat İlmî (Doğuşu Gelişmesi ve İslami İlimlere Etkisi)*, çev. Yavuz Fırat (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 183.

¹⁶ İbn Mücâhid, *Kıtabu's-Seb'a*, 53.

¹⁷ Ahmed b. Hüseyin el-İsbehâni en-Nisâbü'rî İbn Mihrân, *el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Muhammed Gıyâs el-Cenbâz (Riyad: Dâru'ş-Şevaf Yayıncılık ve Dağıtım, 1411), 37.

¹⁸ Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", 42/13.

¹⁹ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 47.

Salim b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Ömer b. Abdülaziz b. Mervan b. Hakem, Atâ b. Yesâr el-Medenî, Muâz b. Hâris, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec el-Medenî, İbn Şihâb ez-Zührî, Müslim b. Cündeb el-Hüzelî ve Zeyd b. Eslem el-Adevî.²⁰

Bir sonraki tabakada bu âlimlerin sayısız öğrencileri arasından insanların kendilerine teveccüh ettiği, kıraatini kabullenip okuduğu ve kıraatleri isimlerine nispet edilen şu üç kişi Medine'de öne çıktı: Ebû Ca'fer Yezid b. Ka'ka', Şeybe b. Nessâh ve Nâfi' b. Ebî Nu'aym.²¹ Dönemin kıraat imamlarından Şeybe'ye ait kıraat vecihleri yedili, onlu ve on dörtlü sistemde ele alınan eserlerde yer almadığından kıraatine dair net bilgiler bulunmamaktadır.²²

Bu okulun en önemli temsilcisi Ebû Ca'fer ve Nâfi'dir. Bu imamların onlarca öğrencisi içinden kıraatini rivayet eden ikişer râvisi bulunmaktadır. Tâbiîn neslinden yetmiş kişiden kıraat alan ve en az iki kişinin rivayet ettiği kıraatlere sarılan, tek kalanları şaz kapsamına alıp terk eden İmam Nâfi'nin²³ râvileri ve Medine kıraat ekolünün önemli öğrencileri Kâlûn lakabıyla meşhur Ebû Mûsâ İsa b. Mînâ' b. Verdân (ö. 220/835) ve Verş lakabıyla anılan Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Abdullah el-Kıbtî'dir (ö. 197/812).²⁴ Bununla birlikte ilk dönem telif edilen eserler arasında İsmail b. Ca'fer b. Ebî Kesîr ve İshak el-Mesîbî'î adında iki râvinin rivayetlerine de yer verilmiştir.²⁵ Medine kıraat imamı aynı zamanda Nâfi'nin hocası²⁶ Ebû Ca'fer'in kıraatini rivayet eden iki râvisi ise Süleyman b. Müslim b. Cemmâz (ö. 170/786'dan sonra) ve İsa b. Verdân el-Medenî'dir (ö. 160/777).²⁷

Medine kıraatlerini rivayet eden râvilerin ayrıca ikişer tariki her tarikin de ikişer tariki bulunmaktadır. İmam Nâfi'nin birinci râvisi Kâlûn'un tarikleri Ebû Neşîd ve Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yezîd el-Hulvânî'dir.²⁸ Bu zatların tariklerinin tarikleriyle toplamda Kâlûn için 83

²⁰ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/118-119.

²¹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/122.

²² İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 58.

²³ Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdülmü'min İbn Ğalbûn, *Kitabu't-Tezkira fi'l-kirâ'at*, nşr. Said Salih Züa'yme (İskenderiyye/Mısır: Dâru İbn Haldun, 2001), 11.

²⁴ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/274.

²⁵ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 11-12; Nasr b. Alî b. Muhammed Ebû Abdillâh eş-Şîrâzî el-Fesevî İbn Ebû Meryem, *el-Mûdahâ fi Vücûhi'l-Kirâ'ât ve 'ilelihâ*, thk. Ömer Hamdân el-Kûbeysî (Mekke/Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfizi'l-Kur'ani'l-Kerim, 1993), 1/130-131.

²⁶ İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 56 İbn Mücâhid, Medine'de sadece Nâfi'nin kıraatini ele aldı. Dolayısıyla hocası olması hasebiyle İmam Ebû Ca'fer'in kıraatini ayrıca kitabında yer vermedi.

²⁷ Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi & Takrib Usûlü* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 62.

²⁸ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kirâ'ati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 1/76; İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/274.

tarik bulunmaktadır.²⁹ Ebû Neşîd'in tarikleri İbn Bûyân³⁰ ve el-Kazâz'dır.³¹ Bu iki tarik hicri 300'den önce vefat eden Ebû Bekir b. el-Eş'as'tan bu ilmi öğrendiler. Hulvânî'nin tarikleri ise İbn Mihrân³² ve Ca'fer b. Muhammed'dir.³³

İmam Nâfi'nin ikinci râvisi Verş'in tarikleri Ebû Ya'küb el-Ezrak³⁴ ve İsbahânî'dir.³⁵ Bu zatların tariklerinin tarikleriyle toplamda Verş için 61 tarik bulunmaktadır.³⁶ Ezrak'ın tarikleri İsmail en-Nehhas ve İbn Seyf, İsbahânî'nin tarikleri³⁷ ise Hibetullâh İbn Ca'fer ve Muttavvî'dir.³⁸ Medine kıraat imamı Nâfi'nin Kâlûn rivayetiyle tariklerinin sayısı 83 adede ulaşırken, Verş rivayetinin tarikleri 61 de kalır. Dolayısıyla İmam Nâfi'nin kıraati 144 yoldan İbnü'l-Cezeri'ye kadar ulaşmaktadır.³⁹

Medine kıraat ekolünün diğer temsilcisi İmam Ebû Ca'fer'in kıraatini rivayet eden ilk râvisi İsa b. Verdân'ın tarikleri Fadl b. Şâzân ve Hibetullâh İbn Ca'fer'dir. Hibetullâh aynı zamanda İmam Nâfi'nin ikinci râvisi Verş'in tariklerinden İsbahânî'nin tarikidir. Fadl b. Şâzân'ın tarikleri ise İbn Şebîb⁴⁰ ve İbn Harun'dur⁴¹. Hibetullâh'ın tarikleri ise el-Hanbelî⁴² ve el-Hamâmî'dir.⁴³

²⁹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/289.

³⁰ İbn Bûyân'ın Şâtibiyye, Teysîr, el-Hidâye, el-Kâfi, el-Kâmil, el-Müstenîr, et-Telhîs gibi kitaplarından hareketle yedi tariki vardır. Ayrıca her eserde birkaç farklı tarik daha bulunmaktadır. Toplamda İbn Bûyân'ın 23 tariki bulunmaktadır. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/274-279.

³¹ Kâzâz'ın sekiz tariki bulunmaktadır. Kıraat alanında yazılan eserler tahlilinde toplamda 11 tarike ulaşmaktadır. Böylece Ebû Neşîd'in toplam tariki 34'tür. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/279-282.

³² İbn Mihrân'ın tariki 5 tanedir. Diğer eserlerin tetkik edilmesiyle birlikte toplam sayı 45'tir. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/282-288.

³³ Hulvânî'nin Ca'fer b. Muhammed kanadıyla iki koldan toplam 4 tariki vardır. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/288-289.

³⁴ Ezrak'ın Nehhas kanadıyla 8 tariki vardır. Bu tariklerin Şâtibiyye, Teysîr, el-Hidaye, el-Kâmil gibi eserlerde yer alan tariklerle birlikte bu sayı 19'a ulaşır. İbn Seyf'in ise 3 tariki vardır. et-Tezkîra, et-Telhis, et-Tebîr, el-İrşâd gibi eserlerde yer alan kayıtlarla birlikte bu sayı 16'ya ulaşır. Toplamda Ezrak'ın tariklerinin sayısı böylece 35'tir. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/289-295.

³⁵ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/289-291; Bennâ, *İthâf*, 1/76.

³⁶ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/299.

³⁷ İsbahânî'nin tarikleri Hibetullâh İbn Ca'fer kanadıyla 4 tanedir. Bu sayı toplamda 22'ye çıkar. Muttavvî tariki ise 3 koldan el-Mübhic, el-Misbâh adlı eserlerde belirtilen tariklerle toplamda sayı 4 çıkar. Dolayısıyla İsbahânî'nin tariklerinin sayısı 26 adet olur. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/297-298.

³⁸ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/295-298; Bennâ, *İthâf*, 1/76.

³⁹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/299.

⁴⁰ Fadl b. Şâzân'ın İbn Şebîb kanadıyla beş tanedir. Bu sayı toplamda 24'e kadar çıkmaktadır. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/412-415.

⁴¹ Fadl b. Şâzân'ın İbn Harun kanadıyla tariklerinin sayısı 7'dir. Böylece Fadl b. Şâzân'ın toplam tariklerinin sayısı 31'e ulaşır. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/415-416.

⁴² Hibetullâh'ın el-Hanbelî kanadıyla tariklerinin sayısı 5'tir. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/416.

⁴³ Hibetullâh'ın el-Hamâmî kanadıyla tariklerinin sayısı 4'tür. Böylece Hibetullâh için toplam tarik sayısı 9 olur. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/417.

İmam Ebû Ca'fer'in ikinci râvisi Süleyman b. Cemmâz'ın tarikleri Ebû Eyüp el-Hâşimî ve İsmail b. Ca'fer'den rivayetle Dûrî'dir. el-Hâşimî'nin tarikleri İbn Rezîn⁴⁴ ve Ezrak'tır.⁴⁵ Ezrak aynı zamanda İmam Nâfi'nin ikinci râvisi Verş'in tariklerinden biridir. İmam Ebû Ca'fer'in kıraatinde ise tariklerinin tarikleri arasında yer almıştır. Dûrî'nin tarikleri ise İbn Neffâh ve İbn Nehşel'dir.⁴⁶ İmam Ebû Ca'fer'in kıraatini rivayet eden ilk râvisi İsa b. Verdân'ın tarikleri Fadl b. Şâzân ve Hibetullâh İbn Ca'fer kanadıyla toplam sayı 40 tarike ulaşırken⁴⁷ ikinci râvisi Süleyman b. Cemmâz'ın tariklerinin sayısı 12'de kalmıştır. Dolayısıyla İmam Ebû Ca'fer'in kıraatini rivayet eden tariklerin toplam sayısı 52 adettir.⁴⁸

1.2. Mekke Ekolü

Mekke'de kıraatleri İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşan ve isimlerine nispet edilen iki kıraat imamı vardır. Bu imamların ilki kıraati seb'a ve kıraati aşerenin ikinci imamı Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr b. Amr ed-Dârî'dir (ö. 120/738). İkincisi ise, şaz kıraatler kapsamında aşere'ye ilave edilen dört kıraatten biri Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman b. Muhaysın'dır (ö. 123/741).

Hulefâi Râşidîn döneminde Mekke'de öne çıkan isimler arasında Ayyâş b. Ebî Rebîa'nın oğlu Abdullah b. Ayyâş b. Ebî Rebîa⁴⁹ Abdullah b. Sâib, Attâb b. Esîd, Osman b. Talha, Ebû Mahzûre⁵⁰ gibi isimler yanında Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Abbâs gibi önde gelen sahabeler de Mekke'de İslami ilimlerin öğrenilmesi adına Kur'an, Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh dersleri verdiler.

Bir sonraki dönem Tâbiîn neslinde Mekke'de kıraat eğitiminde öne çıkan isimler arasında şu kimseler yer almaktadır: Ubeyd b. Umeyr, Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, İkrime b. Halid, İbn Ebû Müleyke.⁵¹

⁴⁴ Ebû Eyüp el-Hâşimî'nin İbn Rezîn yoluyla tariklerinin toplam sayısı 6'dır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/417-419.

⁴⁵ Ebû Eyüp el-Hâşimî'nin Ezrak yoluyla tariklerinin toplam sayısı 3'tür. Dolayısıyla el-Hâşimî için toplam tarik sayısı 9'a ulaşır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/419.

⁴⁶ Dûrî'nin İbn Neffâh yoluyla tariklerinin sayısı iki tane, İbn Nehşel yoluyla da tek kalmıştır. Dolayısıyla Dûrî'nin toplam tarik sayısı 3 tanedir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/419-420.

⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/417.

⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/420.

⁴⁹ Übey b. Kâ'b'tan kıraati arz yoluyla alan bu zat aynı zamanda Medine'de kıraat alanında önde gelen sahabe arasında yer alır. Buradan anlaşılıyor ki, sahabe efendilerimiz hayatları boyunca İslam diyarlarının farklı merkezlerine giderek Kur'an'ı öğrettiler. Bazıları gittikleri bu şehirlerde belli bir süre kaldıktan sonra geri dönerken bazıları oralara yerleştiler.

⁵⁰ Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 8/5-11.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/119-120.

Bir sonraki tabakada bu âlimlerin sayısız öğrencileri arasından insanların kendilerine teveccüh ettiği, kıraatini kabullenip okuduğu ve kıraatleri isimlerine nispet edilen şu üç kişi Mekke’de öne çıkmıştı: Abdullah İbn Kesîr, Hamid b. Kays el-‘Arac ve İbn Muhaysın. İbn Kesîr’in kıraati İbn Mücahid’in telif ettiği yedili sistemde,⁵² İbn Mihrân’ın onlu sisteminde⁵³ ve İbn Ğalbûn’un sekizli sisteminde⁵⁴ kıraatine yer verilmiştir. Onun kıraati sahih-mütevâtir kıraatler arasında yer alırken, çağdaşı İbn Muhaysın’ın kıraati şaz kıraatler arasında değerlendirilmiştir.⁵⁵ Hamid b. Kays el-‘Arac’ın kıraati ise sonraki nesillere aktarılması gerçekleştirilemediğinden kıraatine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Hz. Osman’ın istinsâh ettirdiği Mushaf’la Mekke’ye gönderilen Abdullah b. Saib’in gözde öğrencileri arasında yer alan ve kıraati adına nispet edilen İbn Kesîr burada birçok kimseye kıraat dersleri vermiştir. Mekke halkı onun kıraatini takip etme hususunda ittifak içindeydiler.⁵⁶ Bir sonraki tabakada Mekke’de kıraat ilminin bayraktarlığı öğrencileri Şibl b. Abbâd, Ma’rûf b. Müşkân ve İsmail b. Abdullah el-Kıst tarafından yapılarak⁵⁷ daha sonraki tabakada yetişen öğrencilerinin öğrencisi Bezzî (ö. 250/864) ve Kunbül (ö. 291/904) ile devam etmiştir.⁵⁸ Yine kaynaklarda Kavvâs ve İbn Füleiyh diye iki isim daha geçmektedir.⁵⁹

Râvilerin tariklerinin öne çıktığı bir sonraki dönemde bu ekol, Mekke kıraatini rivayet eden râvilerin ikişer tariki ve her tarikinde iki ve fazlasının yoluyla devam etmiştir. İmam İbn Kesîr’in birinci râvisi Bezzî’nin tarikleri Ebû Rebîa ve İbn Habbâb’dır.⁶⁰ Bezzî’nin tariklerinden ilki Ebû Rebîa’nın tarikleri Nakkâş⁶¹ ve İbn Bunân⁶² kanadıyla Ebû Rebîa için tarik sayısı 35’dir. Bezzî’nin tariklerinden ikincisi İbn Habbâb’nın tarikleri İbn Salih ve Abdülvâhid b.

⁵² İbn Mücâhid, *Kitabu’s-Seb’a*, 65-66.

⁵³ İbn Mihrân, *el-Ġaye*, 53-59.

⁵⁴ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 13-14.

⁵⁵ Bennâ, *İthâf*, 1/75; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâ’ifü’l-İşârât li-Fünûni’l-Kirâât* (Medine: Mecme’a Melik Fahd li-Tibatî’l-Mushafi’ş-Şerîf, 2013), 1/182.

⁵⁶ İbn Mücâhid, *Kitabu’s-Seb’a*, 66.

⁵⁷ Ma’rûf b. Müşkân, Şibl b. Abbâd, İsmâil b. Abdullah el-Kıst, Halîl b. Ahmed Kur’an ve kıraat talebeleri arasında yer alırken Ebû Amr b. Alâ ondan bir hatim indirdi; İbn Cüreyc, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Seleme, Cerîr b. Hâzım, Abdullah b. Ebû Necîh gibi âlimler kendisinden hadis rivayet etti. Ayrıntılı bilgi için bk. Tayyar Altinkulaç, “İbn Kesîr, Ebû Ma’bed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/131-132.

⁵⁸ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 13.

⁵⁹ İbn Mihrân, *el-Ġaye*, 54,59.

⁶⁰ Bennâ, *İthâf*, 1/76.

⁶¹ Bezzî’nin tariklerinin ilki Ebû Rebîa’nın tariklerinden Nakkâş’ın tariklerinin sayısı İbnü’l-Cezerî’ye kadar on koldan toplamda 33 sayısına ulaşır. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/304-308.

⁶² Bezzî’nin tariklerinin ilki Ebû Rebîa’nın tariklerinden İbn Bunân’ın tariklerinin sayısı ikidir. Dolayısıyla Ebû Rebîa’nın toplam tarik sayısı 35’tir. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/308; Bennâ, *İthâf*, 1/76.

Ömer⁶³ kanalıyla⁶⁴ İbn Habbâb için tarik sayısı 6'dır. Dolayısıyla diğer tarik Ebû Rebîa için 35 tariki de eklediğimiz zaman, İmam İbn Kesîr'in birinci râvisi Bezzî için toplam 41 tarik bulunmaktadır.⁶⁵

Mekke imamı İbn Kesîr'in ikinci râvisi Kunbül'ün tarikleri ise İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve İbn Şenebûz'dur (ö. 328/939).⁶⁶ Kunbül'ün tariklerinden İbn Mücâhid'in tarikleri Abdullah b. Hüseyin es-Sâmirî ve Salih b. Muhammed⁶⁷ koluyla İbn Mücâhid için tarik sayısı 18 + 1'dir. Kunbül'ün ikinci tariki İbn Şenebûz'un tarikleri ise Ebû'l-Ferec ve eş-Şetvî'dir.⁶⁸

Mekke imamı İbn Kesîr'in kıraatini rivayet eden ilk râvisi Bezzî'nin tarikleri Ebû Rebîa ve İbn Habbâb kanadıyla toplam sayı 41 tarike ulaşırken ikinci râvisi Kunbül'ün tariklerinin sayısı 32'dir. Dolayısıyla İmam İbn Kesîr'in kıraatini rivayet eden tariklerin toplam sayısı 73 adettir.⁶⁹

Mekke kıraat imamlarından İbn Muhaysın, Arapçasının mükemmelliğine, kıraat konusundaki ehliyetine ve İbn Kesîr'le birlikte Mekke'de kâri olarak şöhret bulmasına rağmen yedi, sekiz ve on kıraatle ilgili olarak telif edilen pek çok eserde kıraati tercih edilmemiştir.⁷⁰ Kıraati şaz olan İbn Muhaysın'ın râvileri Bezzî ve İbn Şenebûz'dur.⁷¹

Hicaz bölgesi Medine ve Mekke ekollerinin temsilciliğini üstlenme rolünü alan kıraat âlimleri bu ekollere dair önemli hizmetler yapmışlardır. Bu bölgede isimlerine nispet edilen imamlar sayısız öğrenci yetiştirmişler ve bu öğrenciler vesilesiyle bu ekolün kıraati sonraki nesillere aktarılmıştır. Daha sonraki yıllarda bu alanda otorite âlimler kıraatle ilgili kayda değer önemli eserler ortaya koymuşlardır. Hicaz bölgesi; Medine ve Mekke kıraat ekollerine mensup âlimlerin kıraat ilmine dair telif ettikleri bazı eserler şunlardır:

➤ Kâlûn'un "*Risâle fi'l-Kıraat li Kâlûn*" adlı eseri⁷²

⁶³ Bezzî'nin tariklerinin ikincisi İbn Habbâb'nın tariklerinden İbn Salih'in tariklerinin sayısı İbnü'l-Cezerî'ye kadar üç koldan ulaşırken, Abdülvâhid b. Ömer tarikiyle bu sayı üç tanedir. Dolayısıyla İbn Habbâb için toplam tarik sayısı 6'dır. Böylece Bezzî için toplam sayı 41 tariktir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/308-309.

⁶⁴ Bennâ, *İthâf*, 1/76.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/308-309.

⁶⁶ Bennâ, *İthâf*, 1/76.

⁶⁷ Kunbül'ün tariklerinin ilki olan İbn Mücâhid'in tariklerinden es-Sâmirî'nin tariklerinin sayısı İbnü'l-Cezerî'ye kadar dört koldan toplamda 14'tür. İbn Mücâhid'in diğer tariki Salih b. Muhammed kanadıyla üç yoldan 4 sayısına ulaşır. Böylece İbn Mücâhid'in tarik sayısı 18'dir. Bu sayı İbn Mücâhid'in "Kitabu's-Seb'a"sına isnat edilmesiyle birlikte sayı 19 olur. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/310-312.

⁶⁸ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/314.

⁷⁰ Tayyar Altıkulaç, "İbn Muhaysın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/209.

⁷¹ Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-İşârât li-Fünûni'l-Kirâât*, 1/353.

⁷² Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 211.

- Bezzî'nin "*Kıraatü İbn Kesîr*" adlı eseri⁷³
- Vâkıdî'nin "*Kitâbü'l-Kırâât*" adlı eseri⁷⁴
- Muhammed b. İshak'ın "*Kitâb an Rivâye el-Bezzî ve Kunbül*" adlı eseri⁷⁵
- İbn Abbâd'ın "*Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ*" isimli eseri⁷⁶
- Ebû Ma'ser et-Taberî'nin "*et-Telhîs fi'l-Kırâ'âti's-Semân*", "*Sûku'l-Arûs*", "*el-Câmi' fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*" ve "*Kitâbu'r-Reşâd fi Şerhi'l-Kırâ'âti's-Şazze*" adlı eserleri⁷⁷
- İbn Ebî Müşeyrih'in "*el-Müfîdü fi'l-Kırâ'âti's-Semân*" adlı eseri⁷⁸

2. Irak Bölgesi Kıraat Ekolleri

İslam fetih harekâtına katılan Müslümanların Irak'ı fethetmesinin ardından bu bölgede yaşayan Müslümanlara dinlerini öğretmek amacıyla sahabe-i kiram buralara ilmi çalışmalar için gönderildi. Gönderilen muallim sahabe tarafından ilk nüveleri atılan Irak'ta Basra ve Kûfe ekolleri zamanla sistemleşti. Daha sonra üçüncü bir şehir olarak kurulan Bağdat, bu iki şehrin yetiştirdiği ilim adamlarının merkez üssü oldu. Dolayısıyla Irak'ta iki önemli ekol Basra ve Kûfe tarih boyunca konumunu korudu. Bağdatlı kıraat âlimleri ise bu iki ekolün sistemlerini toplayan ve sonraki dönemlere aktarılmasında önemli eserler yazarak tarihteki yerini aldı. Irak'ın diğer iki önemli şehri Vâsıt ve Musul'da da kıraat âlimleri yetişti. Buradan ve Irak'ın diğer yerleşim yerlerinden yetişen kimseler ya Basra ya da Kûfe ekolünün takipçileri oldular.

2.1. Basra Ekolü

Basra'da kıraatleri günümüze kadar ulaşan ve isimlerine nispet edilen dört kıraat imamı vardır. Bunlardan kıraati seb'a'da Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), kıraati aşere'de Ya'küb el-Hadramî (ö. 205/821), kıraati erbe'ate aşere'de Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Yezîdî'dir (ö. 202/817).

Râşid halifeler döneminde Basra'da öne çıkan isimler arasında Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Mugîre b. Şu'be, Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik, Semüre b. Cündeb b. Hilâl gibi kimseler yer almaktadır.⁷⁹ Fakat Basra'da kıraat alanında otorite kabul edilen sahabe Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir.

⁷³ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 55.

⁷⁴ Nedîm, *el-Fihrist*, 118.

⁷⁵ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 212.

⁷⁶ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 56.

⁷⁷ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 57; Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 212-213.

⁷⁸ Sert, *Kırâat Ekolleri*, 58.

⁷⁹ Basra'nın kuruluşundan itibaren buraya yerleşen sahabe hakkında geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/5-89.

Bir sonraki dönem Tâbiîn neslinde Basra'da kıraat eğitiminde öne çıkan isimler arasında şu kimseler yer almaktadır: Âmir b. Abdü Kays, Nasr b. Âsım, Yahya b Ya'mer, Ebü'l-Âliye, Muâz b. Hâris, Ebû Recâ' İmrân b. Teym, Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn el-Basrî ve Katâde.⁸⁰ Bu dönemde yetişen Hasan-ı Basrî'nin kıraati şaz kıraatler kapsamında sonraki nesillere aktarıldı. Diğer âlimlerin kıraatleri ise yetiştikleri öğrencilerin silsilelerinde ancak isimleri anılarak yer aldı.

Bir sonraki tabakada bu âlimlerin sayısız öğrencileri arasından insanların kendilerine teveccüh ettiği, kıraatini kabullenip okuduğu ve kıraatleri isimlerine nispet edilen şu beş kişi Basra'da öne çıkmıştır: Abdullah b. Ebî İshâk, Âsım el-Cuhderi, İsa b. Ömer, Ebû Amr b. el-Alâ', Ya'küb el-Hadramî.⁸¹ Kıraatleri sonraki nesillere aktarılması ve kıraatinin halk tarafından kabul edilip okunması yönünden bu kimseler arasında Ebû Amr b. el-Alâ'nın kıraati yedili sistemde, Ya'küb el-Hadramî'nin kıraati onlu ve sekizli sistemde ele alınan eserler arasında günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer imamların kıraatleri ise sonraki dönemlere aktarılamadı. Ayrıca Ya'küb el-Hadramî'nin çağdaşı ve Ebû Amr'ın en gözde öğrencisi Yezîdî'nin kıraat tercihleri, şaz kıraat kapsamında varlığını sürdürdü. Bu okulun en önemli temsilcisi Ebû Amr ve Ya'küb el-Hadramî'dir. Şaz kıraat kapsamında kıraatleri ele alınan Hasan-ı Basrî ve Yezîdî Basra ekolünün oluşumuna katkı sunan diğer iki imamdır. Bu temsilci imamların onlarca öğrencisi içinden kıraatini rivayet eden ikişer râvisi ve bu râvilerin tarikleri vesilesiyle Basra kıraat ekolü İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşmıştır.

İmam Ebû Amr'ın râvileri Dûrî (ö. 248/862) ve Sûsî (ö. 261/874),⁸² Ya'küb el-Hadramî'nin râvileri ise Ravh b. Abdilmü'min (ö. 233/847), Ruveys lakabıyla Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü'lü'⁸³ ve Velîd b. Hassân et-Tevvezi'dir.⁸⁴ Kastallânî Hasan-ı Basrî'nin kıraatini sonraki nesillere aktaran iki meşhur öğrencisinin Ebû Nu'aym Şücâ' b. Ebî Nasr el-Belhî' ve Ebû Ömer ed-Dûrî olduğunu ifade eder.⁸⁵ Yezîdî'nin kıraatini rivayet eden öğrencileri ise Süleyman b. el-Hakem ve Ahmet b. Ferah'tır.⁸⁶

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/121-122.

⁸¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/123.

⁸² Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Halef Ensârî İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-kırâ'ati's-seb'*, thk. Abdülmecîd Katâmiş (Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Fikr, 1403), 1/94-95.

⁸³ Ebû Alî Hasen b. Alî el-Ehvâzî, *el-Vecîz fi Şerhi Kırâ'ati's-Semâniyye eimmeti'l-Hanse*, thk. Dureyd Hasan Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 75.

⁸⁴ Nebîl Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *Kitâbu'r-Ravza fi'l-Kırâati'l-ihdâ 'aşere li İmam Mukrî Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Mâlikî el-Bağdâdî* (Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 131; İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah*, 1/149-150; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi esmâ'i ricâli'l-kırâ'ât üli'r-rivâye*, thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah (Kahire: Dâru'l-Lu'luât, 2017), 4/144-145.

⁸⁵ Kastallânî, *Le'tâ'ifi'l-İşârât li-Fünûni'l-Kırâât*, 1/197.

⁸⁶ Kastallânî, *Le'tâ'ifi'l-İşârât li-Fünûni'l-Kırâât*, 1/196; Bennâ, *İthâf*, 1/75.

Bir sonraki dönemde bu ekol, Basra kıraatini rivayet eden râvilerin ikişer tariki ve her tarikinde ikiden fazla tarikiyle devam etti. Kıraati sahih kategorisinde ele alınan imamların tarikleri şöyledir: Ebû Amr'ın birinci râvisi Dûrî'nin tarikleri Ebû'z-Ze'râ ve İbn Ferah'tır.⁸⁷ Dûrî'nin tariklerinden ilki Ebû'z-Ze'râ'nın tarikleri İbn Mücâhid⁸⁸ ve Muaddel'dir.⁸⁹ Ebû'z-Ze'râ koluyula İbnü'l-Cezerî'ye kadar tarik sayısı 82 olmaktadır.⁹⁰ Dûrî'nin diğer tariki İbn Ferah'ın tarikleri İbn Ebû Bilal ve Mutavvî'dir.⁹¹ Dûrî'nin ikinci tariki İbn Ferah için 44 tarik⁹², diğer tariklerle birlikte 126'dır.⁹³

Ebû Amr'ın ikinci râvisi Sûsî'nin tarikleri Ebû İmran İbn Cerîr ve İbn Cumhur'dur. İbn Cerîr'in tarikleri Abdullah b. Hüseyin es-Sâmirî⁹⁴ ve İbn Habeş'tir.⁹⁵ Sûsî'nin diğer tariki İbn Cumhur'un tarikleri ise Ebû Bekir eş-Şezâî ve İbn Şenebûz'dur.⁹⁶ İbn Şenebûz ayrıca Mekke imamı İbn Kesîr'in ikinci râvisi Kunbül'ün tariklerinden biridir. Sûsî'nin İbn Cerîr tarikinin sayısı, Sâmirî ve İbn Habeş koluyula 23'e ulaşırken,⁹⁷ diğer tariki İbn Cumhur'un tariklerinin sayısı 5'te kalmaktadır.⁹⁸ Dolayısıyla Sûsî'nin tarik sayısı İbnü'l-Cezerî'ye kadar toplamda 28'dir. Dûrî ve Sûsî'nin tariklerinin toplamalarında Ebû Amr için tarik sayısı 154 olmaktadır.⁹⁹

Ya'kûb el-Hadramî'nin birinci râvisi Ruveys'in tarikleri Nehhâs, Ebû Tayyip, Ebû'l-Hasen İbn Miksem¹⁰⁰ ve el-Cevherî, bu dördü de¹⁰¹ Temmâr'dan kıraat ilmini aldılar.¹⁰² İkinci râvisi Ravh'ın tarikleri İbn Vehb ve Zübeyrî'dir. İbn Vehb'in tarikleri Muaddel¹⁰³ ve Hamza b.

⁸⁷ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁸⁸ İbn Mücâhid aynı zamanda Mekke imamı İbn Kesîr'in ikinci râvisi Kunbül'ün tariklerinden biridir.

⁸⁹ Dûrî'nin ilk tariki olan Ebû'z-Ze'râ'nın birinci tariki İbn Mücâhid kanadıyla yirmi yedi koldan toplamda 72 tarike ulaşır. Ebû'z-Ze'râ'nın ikinci tariki Muaddel koluyula üç koldan toplamda 10 tarike ulaşır. Dolayısıyla Dûrî'nin birinci tariki Ebû'z-Ze'râ için toplam 82 tarik olur. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/319-328.

⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/328.

⁹¹ Muttavvî aynı zamanda İmam Nâfî'nin ikinci râvisi Verş'in tariklerinden İsbehânî'nin tarikidir.

⁹² Dûrî'nin ikinci tariki olan İbn Ferah'ın birinci tariki İbn Ebû Bilal kanalıyla sekiz koldan toplamda 38 tarike ulaşır. İbn Ferah'ın ikinci tariki el-Muttavvî kanalıyla üç koldan toplamda 6 tarike ulaşır. Dolayısıyla Dûrî'nin ikinci tariki İbn Ferah için toplam 44 tarik olur. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/328-332.

⁹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/332.

⁹⁴ es-Sâmirî aynı zamanda Kunbül'ün tariklerinden İbn Mücâhid'in tarikidir.

⁹⁵ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁹⁶ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/333-335.

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/333-336.

⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/337.

¹⁰⁰ Şaz okumalarıyla bilinen meşhur İbn Miksem'in (ö. 354/965) oğludur.

¹⁰¹ Bu dört tarikin toplam sayısı 41'e ulaşır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/424-428.

¹⁰² Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹⁰³ Muaddel aynı zamanda Dûrî'nin tariklerinden ilki Ebû'z-Ze'râ'nın tarikidir.

Ali'dir.¹⁰⁴ Zübeyrî'nin tarikleri ise¹⁰⁵ İbn Hubşân ve İbn Şenebûz'dur^{106,107} Ya'kûb el-Hadramî'nin râvilerinin tariklerinin sayısı İbnü'l-Cezerî'ye kadar Ruveys için 41, Ravh için 44 olmak üzere toplamda 85 tarik mevcuttur.¹⁰⁸

Hasan-ı Basrî'nin kıraati ilk olarak şaz kıraatleri derleyen kitaplardan İbn Hâleveyh'in *Muhtaşar fî şevâzî'l-Ḳur'ân* ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Muhtesab* adlı eserinde kendine yer bulmuştur. On dördü kıraat sistemini ele alan Kastallânî (ö. 923/1517) *Leṭâ'ifü'l-işârât* adlı eserinde, Dimyâtî de (ö. 1117/1705) *İthâfî fuzalâ'i'l-beşer* adlı kitabında Hasan-ı Basrî'yi on üçüncü imam olarak ele almışlardır. Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın ve A'meş'in kıraatlerini on kıraate ekleyen İbnü'l-Cezerî, *Nihâyetü'l-berara* adlı eseriyle ayrıca on üçlü bir sistemi değerlendirirken, *Ḳırâ'atü'l-Hasan el-Basrî ve Ya'kûb* adlı çalışmasıyla Ehvâzî (ö. 446/1055) Basra'lı iki kıraat imamını ele almaktadır.

2.2. Kûfe Ekolü

Kûfe kıraat ekolünde, kıraatleri İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşan ve isimlerine nispet edilen dört kıraat imamı vardır. Bunlar Âsım b. Ebi'n-Necûd (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805) ve Hamza'nın birinci râvisi ve onuncu kıraat imamı Halef b. Hişâm'dır (ö. 229/844). Ayrıca kıraati şaz kategorisinde ele alınan A'meş (ö. 148/765) Kûfe'de öne çıkan kıraat imamlarından biridir.

Râşid halifeler döneminde Kûfe'de kıraat alanında öne çıkan isimler arasında Hz. Ömer'in emriyle Kur'an eğitimi için gönderilen Abdullah b. Mes'ûd el-Hüzelî yer almaktadır.¹⁰⁹ Bununla birlikte Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir, Habbâb b. el-Eret, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi daha birçok sahabe burada belli süreliğine Kûfe'de yaşam sürdürdüler.¹¹⁰

Bir sonraki dönem olan Tâbiîn neslinde Kûfe'de kıraat eğitiminde öne çıkan isimler arasında şu kimseler yer almaktadır: Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda' b. Mâlik, Ubeyde b. Amr es-Selmânî, Amr b. Şürahbîl, Hâris b. Kays, Rebî' b. Huseym, Amr b. Meymûn el-Evdî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Zirr b. Hubeyş el-Kûfî, Ubeyd b. Nadîle, Ebû Zür'a b. Amr b. Cerîr, Saîd b. Cübeyr, İbrâhîm en-Nehaî, Şa'bî.¹¹¹ Bu âlimler arasından

¹⁰⁴ İbn Vehb'in Muaddel kanadıyla tariklerinin sayısı kırka kadar çıkar, Hamza b. Ali tarihinin ilavesiyle İbn Vehb için toplam tarik sayısı 41 olur. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/432.

¹⁰⁵ Zübeyrî'nin tariklerinin toplam sayısı üçtür. Dolayısıyla Ravh için toplam tarik sayısı 44'tür. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/433.

¹⁰⁶ İbn Şenebûz Sûsî'nin diğer tariki İbn Cumhur'un tariklerinden biridir. Ayrıca Mekke imamı İbn Kesîr'in ikinci râvisi Kunbül'ün tariklerinden de biridir. Böylece üç farklı tarikte yer almaktadır.

¹⁰⁷ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/433.

¹⁰⁹ İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, 8/130; İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 66.

¹¹⁰ Kûfe'de bir dönem bulunan veya yaşayan sahabe hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, 8/134-187.

¹¹¹ İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 67; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/120-121.

hocaları İbn Mes'ûd'un yerine geçip uzun yıllar Kur'an-kıraat eğitimi veren Ebû Abdurrahman es-Sülemî'dir.¹¹² O aynı zamanda istinsâh edilen Kûfe Mushafıyla buraya eğitim-öğretim için gönderilen kişidir.

Bir sonraki tabakada bu âlimlerin sayısız öğrencileri arasından insanların kendilerine teveccüh ettiği, kıraatini kabullenip okuduğu ve kıraatleri kendilerine nispet edilen beş kişi Kûfe'de öne çıkmıştır: Yahya b. Vessâb, Âsım b. Ebi'n-Necûd, Süleyman b. Mihrân el-A'meş, Hamza b. Habîb ve Kisâî. Yahya'nın kıraati sonraki nesillere aktarılamadı. A'meş'in kıraati ise on dörtlü sistemde ele alınan şaz kıraatler kapsamında değerlendirildi. Diğer üç imamın kıraatleri yedili ve onlu sistemde ele alınan kıraat kitaplarında varlığını korumuştur.

Bu ekolün en önemli temsilcisi Âsım, Hamza, Kisâî ve Hamza'nın râvisi aynı zamanda kıraati aşerenin onuncu imamı Halef'tir. Bu imamların onlarca öğrencisi içinden kıraatini rivayet eden ikişer râvisi ekolün bir sonraki döneme ulaşmasını sağlayan kimselerdir. İmam Âsım'ın râvileri Ebû Bekir Şu'be b. Ayyâş (ö. 193/809) ve Hafs b. Süleyman (ö. 180/796). İmam Hamza'nın râvileri Halef b. Hişâm (ö. 229/844) ve Hallâd b. Hâlid eş-Şeybânî (ö. 220/835). İmam Kisâî'nin râvileri Ebü'l-Hâris el-Leys b. Hâlid (ö. 240/854) ve Dûrî (ö. 248/862). Dûrî imam Kisâî'nin kıraatini bizzat kendisinden, İmam Ebû Amr'ın kıraatini ise öğrencisi Yezîdî'den rivayet ederek kıraati seb'a'da iki imamın râvisi olmuştur.

Kûfe ekolünün kıraat özellikleri daha sonraki dönemlerde imamların kıraatini rivayet eden râvilerin ikişer tariki ve her tarikinde git gide artan tarikleriyle devam etmiştir. Âsım'ın râvisi Ebû Bekir Şu'be'nin tarikleri Yahya b. Adem ve Yahya b. Muhammed el-Uleymî'dir. İbn Adem'in tarikleri Şuayyip b. Eyüp ve Ebû Hamdûn'dur.¹¹³ Bu tarik sayısı 58'e ulaşmaktadır.¹¹⁴ Uleymî'nin tarikleri ise Ebû Bekir el-Vâsîtî vasıtasıyla, İbn Huley' ve Rezzâz'dır.¹¹⁵ İbnü'l-Cezerî'ye kadar Uleymî'nin tariklerinin toplam sayısı 18'dir.¹¹⁶ Dolayısıyla Ebû Bekir Şu'be'nin tariklerinin toplam sayısı 76 olmaktadır.¹¹⁷ Âsım'ın diğer râvisi Hafs'ın tarikleri Ubeydullah b. Sabbâh ve Amr b. Sabbâh'dır.¹¹⁸ Ubeydullah'ın tarikleri Üşnânî vasıtasıyla, Ebü'l-Hasen el-Hâşimî ve Ebû Tahir olup sayı 24'tür.¹¹⁹ Amr'ın tarikleri Fîl lakabıyla tanınan Ahmet b. Muhammed ve Zer'ân yoluyla 28 olmaktadır.¹²⁰ Hafs'ın tariklerinin toplam sayısı 52'dir.¹²¹ Böylece Âsım'ın râvilerinin tariklerinin sayısı 128 kişi olmaktadır.

¹¹² İbn Mücâhid, *Kitabu's-Seb'a*, 68.

¹¹³ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

¹¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/368.

¹¹⁵ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

¹¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/371.

¹¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/372.

¹¹⁸ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

¹¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/375.

¹²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378.

¹²¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378.

İmam Hamza'nın birinci râvisi Halef'in tarikleri İbn Bûyân,¹²² İbn Miksem (ö. 354/965),¹²³ İbn Salih¹²⁴ ve Muttavvî'dir.¹²⁵ Bu dört kişi Halef'in öğrencisi ve râvisi İdris el-Haddâd'dan kıraat ilmini aldılar.¹²⁶ Bu tariklerin sayısı Halef için 53'e ulaşır.¹²⁷ İmam Hamza'nın ikinci râvisi Hallâd'ın tarikleri İbn Şâzân, İbnü'l-Heysen, Vezzân ve Talhî'dir.¹²⁸ Bu tariklerin sayısı Hallâd için 68'e çıkarken, Halef'in tariklerinin katılmasıyla birlikte İmam Hamza için toplam tarik sayısı 121 olmaktadır.¹²⁹

İmam Kisâî'nin râvisi Ebü'l-Hâris'in tarikleri Muhammed b. Yahya ve Seleme b. Âsım'dır.¹³⁰ Yahya'nın tarikleri Bettî ve Kantarî tarikiyle 31'e çıkarken, Seleme'nin tarikleri Sa'leb¹³¹ ve İbnü'l-Ferec tarikiyle 9 sayısına ulaşır. Dolayısıyla Ebü'l-Hâris'in tariklerinin toplam sayısı 40'tır.¹³² Dûrî'nin tarikleri Ca'fer b. Muhammed en-Nasîbî ve Ebû Osman ed-Darîr'dir.¹³³ Nasîbî'nin tarikleri İbnü'l-Cülendâ ve İbn Dîzeveyh tarikiyle sayı 6'ya ulaşırken, Darîr'in tariki Ebû Tahir b. Ebî Hâşim¹³⁴ vasıtasıyla 18 tarik daha eklenerek, Dûrî için toplam tarik sayısı 24 olmaktadır.¹³⁵ Böylece İmam İmam Kisâî'nin râvilerinin toplam tarik sayısı 64'tür.

Kûfe kıraat ekolünün dördüncü imamı Halef'tir. Halef aynı zamanda İmam Hamza'nın râvilerinden biridir. İmam Halef'in kıraatini rivayet eden râvileri İshak el-Verrâk ve İdris el-Haddâd'tır.¹³⁶ İshak'ın tarikleri Sûsencerdî ve Bekir b. Şâzân İbn Ebî Ömer vasıtasıyla tarik olurken, Muhammed b. İshak bizatihi kendisinden alarak Muhammed'den de Bursâtî kıraati alarak tariklerden biri olarak değerlendirilmiştir.¹³⁷ İmam Halef'in diğer râvisi İdris'in tarikleri Şattî, Muttavvî, İbn Bûyân ve Katî'î'dir.¹³⁸ Halef'in tariklerinin toplam sayısı 31'dir.¹³⁹

¹²² İbn Bûyân aynı zamanda İmam Nâfî'nin birinci râvisi Kâlûn'un tariklerinden Ebû Neşîd'in tarikidir.

¹²³ Şaz okumalarıyla bilinen meşhur İbn Miksem'in (ö. 354/965) kendisidir.

¹²⁴ İbn Salih aynı zamanda İmam İbn Kesîr'in birinci râvisi Bezzî'nin tariklerinden İbn Habbâb'ın tarikidir.

¹²⁵ Muttavvî aynı zamanda İmam Nâfî'nin ikinci râvisi Verş'in tariklerinden İsbahânî'nin tariki ve İmam Ebû Amr'ın birinci râvisi Dûrî'nin tariklerinden İbn Ferah'ın tarikidir.

¹²⁶ Bennâ, *İthâf*, 1/77.

¹²⁷ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/388.

¹²⁸ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹²⁹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/397.

¹³⁰ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹³¹ Sa'leb, Kûfe dil mektebi ileri gelen âlimlerinden biridir.

¹³² İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/401-407.

¹³³ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹³⁴ Ebû Tahir aynı zamanda İmam Âsım'ın ikinci râvisi Hafs'ın tariklerinden Ubeydullah b. Sabbâh'ın tarikidir.

¹³⁵ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/410.

¹³⁶ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹³⁷ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹³⁸ Bennâ, *İthâf*, 1/78.

¹³⁹ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/441.

2.3. Bağdat Ekolü

Bağdat, Kûfe ve Basra şehirlerinden sonra kurulan ve kimi Abbâsî halifelerinin emriyle ilmi faaliyetlerin yapıldığı ana merkezdi. Basra ve Kûfe gibi iki önemli ekolün ilmi verimliliğinin aktığı ve büyük bir bilgi havuzunun olduğu Bağdat'ta nahiv, Arap dili, tefsir, fıkıh, hadis ve diğer ilim dallarına ait özel ve genel çalışmalar yapıldığı gibi kıraat alanına dairde önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Burada yetişen kıraat âlimleri belli bir bölgeye ait herhangi bir ekolü baz almayıp diğer kıraat ekollerine ait okuyuşları da mezceden bir yaklaşımla çalışmalarını yapmışlar ve bu bağlamda kıraat eserleri telif etmişlerdir. Şifahi gelenek her daim varlığını sürdürse de Bağdat ekolünün kıraat ilmine katkıları şifahi düzeyden daha çok kitabi yönde olmuştur. Bağdatlı bazı önemli âlimler şunlardır:¹⁴⁰

- 1- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)
- 2- İbn Kuteybe: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)
- 3- İbn Ebü'd-Dünyâ: Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Bağdâdî (ö. 281/894)
- 4- Ebû İshak İsmail b. İshak b. İsmail el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896)
- 5- Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmet b. İbrahim b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî (ö. 320/932)
- 6- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923)
- 7- Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Davud Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929)
- 8- Ebû Bekir Ahmet b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936)
- 9- Mûsâ b. Ubeydullah el-Hâkânî (ö. 325/937)
- 10- Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940)
- 11- İbn Miksem, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Ya'küb el-Attâr el-Bağdâdî (ö. 354/965)
- 12- Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullah b. Merzübân es-Sîrâfî (ö. 368/979)
- 13- Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)
- 14- Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995)
- 15- Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002)
- 16- İbn Sivâr, Ebû Tâhir Ahmet b. Ali b. Ubeydillâh (ö. 496/1103)

¹⁴⁰ Bağdatlı kıraat âlimleri hakkında geniş bilgi için bk. Sert, *Kıraat Ekolleri*, 109-168.

17- Sibtu'l-Hayyât, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Ahmet el-Bağdâdî (ö. 541/1146)

Irak bölgesine ait Basra, Kûfe ve Bağdat kıraat ekollerine mensup âlimlerin ortaya koyduğu sayısız eser bulunmaktadır. Bu ekollerin ortaya koyduğu belli başlı önemli eserler şunlardır:

Halef b. Hişâm el-Bezzâr'ın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, İbn Sa'dân'ın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ebû Ubeyd el-Kâsım'ın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Sa'leb'in “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, İbn Kuteybe'nin “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, İbn Mücâhid'in “*Kitâbü'l-Kırâati'l-Kebûr*”i ve “*Kitâbü'l-Kırâati's-Sağîr*”i, Hüseyim b. Beşîr'in “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ebü't-Tayyib b. Eşnâs'ın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Yahya b. Âdem'in “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Nasr b. Ali'nin “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Fadl b. Şâzân'ın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ebû Tâhir'in “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Ebû Amr b. el-Alâ'nın “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, Hârûn b. Hâtim el-Kûfî'nin “*Kitâbü'l-Kırâât*”i, İbn Dürüsteveyh'in “*Kitâbü'l-İhticâc li'l-Kurrâ*”sı.¹⁴¹

Ebû Amr b. el-Alâ', Ya'kûb el-Hadramî, Yezîdî, Hamza, Kisâî, Halef b. Hişâm ve râvilerden Dûrî gibi Irak bölgesinde öne çıkan imamların hayatlarını anlatan kaynak eserlerde bu imamların kıraat ilmine ait eserler telif ettiği aktarılmasına rağmen bu eserlerin varlığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Irak bölgesinden telif edilen diğer önemli eserler şunlardır:

- Yahya b. Âdem'in “*Kitâbü'l-Kırâât*” adlı eseri: Yahyâ'nın kırk yıl boyunca Ebû Bekir b. Ayyâş'ın muhtelif kıraatlere ilişkin rivayetlerini kaydederek hazırladığı eser Âsım b. Behdele'nin kıraati hakkındaki ana yazılı kaynak olduğu ifade edildi.¹⁴²
- İbn Ebû Davud: “*Kitâbü'l-Mesâhif*”¹⁴³
- İbn Mücâhid: “*Kitabu's-Seb'a*”
- İbnü'l-Enbârî: “*Kitâbü İzzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*”, “*Kitâbü'l-Elifât*”, “*Kitâbü Mersûmi'l-hağ*”¹⁴⁴
- Ebû Ali el-Fârisî “*el-Hucce li'l-Kıraati's-Seb'a*”
- İbn Mihran: “*el-Gâye fi'l-Kırâ'ati'l-‘Aşr*”, “*el-Mebsût fi'l-kırâ'ati'l-‘aşr*”
- İbn Cinnî: “*el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izzâh ‘anhâ*”

¹⁴¹ Nedîm, *el-Fihrist*, 116-118.

¹⁴² Cengiz Kallek, “Yahyâ b. Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/236.

¹⁴³ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhibiddîn Abdussiccân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, 2002), 1.

¹⁴⁴ Emin Işık, “İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/25.

- Huzâî: “*el-Müntehâ fi'l-Hamseti Aşere*”
- Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî: “*er-Ravza fi'l-Kırââtî'l-ihdâ 'aşere*”¹⁴⁵
- Ebü'l-İz Muhammed b. Hüseyin el-Kalanisî: “*Kitâbü'l-İrşâd fi'l-Kırââtî'l-Aşr*” ve “*el-Kifâye el-Kübrâ fi'l-Kırââtî'l-Aşr*”¹⁴⁶
- Sıbtu'l-Hayyât: “*el-Mübhic fi'l-kırâ'âtî's-seb' el-mütemmeme bi-İbn Muḥayşın ve'l-A'meş ve Ya'küb ve Halef*”, “*el-İhtiyâr fi'l-kırâ'âtî'l-‘aşr*”, “*Tebşiratü'l-mübtedî ve tezkiiretü'l-müntehâ fi'l-kırâ'ât*”, “*el-Kifâye fi'l-kırâ'âtî's-sit*”¹⁴⁷
- İbn Sivâr'ın meşhur on imamın kıraatini içine alan “*el-Müstenîr fi'l-kırâ'âtî'l-‘aşr*” adlı eseri İbnü'l-Cezerî'nin “*en-Neşr*”¹⁴⁸inin kaynakları arasında yer almakta olup Millet (Feyzullah Efendi, nr. 9, 132 varak) ve Nuruosmaniye (nr. 91, 268 varak; nr. 92, vr. 180-259; nr. 95, vr. 16-146) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.¹⁴⁸
- Şehrezûrî: “*el-Mişbâhu'z-zâhir fi'l-kırâ'âtî'l-‘aşri'l-bevâhir*”¹⁴⁹

3. Şam Bölgesi Kıraat Ekolü

Şam'da kıraati İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşan ve isimlerine nispet edilen bir kıraat imamı vardır ki, o da Abdullah b. Âmir'dir (ö. 118/736).

Hz. Ömer halifeyken Şam'a Ubâde b. Sâmit, Muâz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ'yı Kur'an muallimi olarak tayin etmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca sahabeden Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Bilâl b. Rebâh, Sa'd b. Ubâde, Şürahbîl b. Hasene, Sevbân b. Bücdüd, Fedâle b. Ubeyd gibi sahabe de burada ilmi faaliyetlerde bulundular.¹⁵¹

Bir sonraki tabakada Şam'da kıraat eğitiminde öne çıkan isimler arasında Hz. Osman'ın öğrencisi ve bizatihi kıraati kendisinden alan Mugîre b. Ebî Şihâb ile kıraati Ebü'd-Derdâ'dan öğrenen Huleyd b. Sa'd yer almaktadır.¹⁵²

Bir sonraki tabakada bu âlimlerin öğrencileri arasından insanların kendilerine teveccüh ettiği, kıraatleri isimlerine nispet edilen şu kimseler öne çıkmaktadır: Abdullah b. Âmir, Atıyye

¹⁴⁵ Âlu İsmail, *Kitâbu'r-Ravza*, 1.

¹⁴⁶ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 240.

¹⁴⁷ Tayyar Altıkulaç, “Sıbtu'l-Hayyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/89-90.

¹⁴⁸ Ahmet Madazlı, “İbn Sivâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/359.

¹⁴⁹ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 240.

¹⁵⁰ Kandemir, “Ubâde b. Sâmit”, 42/13.

¹⁵¹ Şam'da bir müddet kalan veya oraya yerleşen sahabe hakkında geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/388-442.

¹⁵² İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/122.

b. Kays el-Kilâbî, İsmail b. Abdullah b. Muhacir, Yahya b. Haris ez-Zimârî ve Şüreyh b. Yezid el-Hadramî.¹⁵³ Bu imamlar arasında kıraati İbnü'l-Cezerî ve sonraki nesillere ulaşan sadece İbn Âmir'dir.

İbn Âmir'in kıraatini rivayet eden râvileri Hişâm (ö. 245/859) ve İbn Zekvân'dır (ö. 242/857). Bu iki râvi İbn Âmir'in kıraatini en gözde talebesi Yahya b. Haris ez-Zimârî'nin öğrencisi Eyüp b. Temîm'den almışlardır.¹⁵⁴

Şam kıraat ekolü, sonraki dönemlere İbn Âmir'in râvilerinin tarikleri vesilesiyle aktarılmıştır. İbn Âmir'in birinci râvisi Hişâm'ın tarikleri Hulvânî¹⁵⁵ ve Ebû Bekir Dâcûnî'dir. Hulvânî'nin tarikleri İbn Abdân ve Cemal tarikiyle 28 sayısına çıkarken,¹⁵⁶ Dâcûnî'nin tarikleri Zeyd b. Ali¹⁵⁷ ve Şezâî¹⁵⁸ tarikiyle 23 sayısına ulaşmaktadır.¹⁵⁹ Dolayısıyla Hişâm için tarik sayısı 51'dir. İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvân'ın tarikleri Ahfeş ed-Dımaşkı¹⁶⁰ ve Sûrî'dir. Ahfeş'in tarikleri Nakkâş¹⁶¹ ve İbnü'l-Ehram tarikiyle 57 tarike ulaşırken,¹⁶² İbn Zekvân'ın ikinci tariki Sûrî'nin tarikleri Ebû Bekir Dâcûnî er-Remlî ve Muttavvî¹⁶³ yoluyla 22 tarike çıkar.¹⁶⁴ Dolayısıyla İbn Zekvân için toplam tarik sayısı 79'dur.¹⁶⁵ Böylece iki râvinin tariklerinin toplamında İbn Âmir için 130 tarik bulunmaktadır.

Şam kıraat ekolünde kıraat ilmine dair telif edilen önemli eserler şunlardır:

- İbn Zekvân: “*Aksâmu'l-Kur'an*”
- Dâcûnî: “*Kitâbu'l-Kırâât*”
- İbn Hâleveyh: “*el-Hucce*”, “*Muhtaşar fi şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*”, “*el-Bedî' fi'l-kırâ'âti's-seb'*”, “*el-Kırâ'ât*”, “*İ'râbü'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelühâ*”
- Ehvâzî: “*el-Vecîz fi'l-kırâ'âti's-şemâniyye*”, “*Kırâ'atü'l-Hasani'l-Başrî ve Ya'qûb*” ve “*Kırâ'atü İbn Muḥayşın*”,

¹⁵³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/123-124.

¹⁵⁴ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 247.

¹⁵⁵ Hulvânî aynı zamanda İmam Nâfî'nin birinci râvisi Kâlûn'un tariklerinden biridir.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/344.

¹⁵⁷ Zeyd b. Ali aynı zamanda Ebû Amr'ın birinci râvisi Dûrî'nin tariklerindedir.

¹⁵⁸ Ebû Bekir eş-Şezâî, Ebû Amr'ın ikinci râvisi Sûsî'nin ikinci tariki İbn Cumhur'un tariklerinden biridir.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/347.

¹⁶⁰ Şam'da ahfeş lakabıyla anılanların da sonuncusudur.

¹⁶¹ Nakkâş aynı zamanda İmam İbn Kesîr'in birinci râvisi Bezzî'nin tariklerinden Ebû Rebâ'nın tarikidir.

¹⁶² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/351-354.

¹⁶³ Muttavvî; 1-İmam Nâfî'nin ikinci râvisi Verş'in tariklerinden İsbahânî'nin tariki, 2-İmam Ebû Amr'ın birinci râvisi Dûrî'nin tariklerinden İbn Ferah'ın tariki, 3-İmam Hamza'nın birinci râvisi Halef'in tariklerinden biri ve 4-İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvân'ın tariklerinden Sûrî'nin tarikidir.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/356.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/357.

- Sehâvî: “*Fethu’l-vaşîd fî şerhi’l-Kaşîd*”, “*Cemâlî’l-kurrâ’ ve kemâlî’l-ikrâ’*”, “*Umdetü’l-müfîd ve ‘uddetü’l-mücîd fî ma‘rifeti’t-tecvîd*” vd.
- Ebû Şâme el-Makdisî: “*İbrâzü’l-me‘ânî min Hırzi’l-emânî fi’l-kırâ’âti’s-seb’*”, “*el-Mürşidü’l-vecîz*”
- Zehebî: “*Ma‘rifetü’l-kurrâ’i’l-kibâr*”
- İbnü’l-Cezerî’nin Şam bölgesinde doğmuş olmasından kaynaklı kıraat ilmine dair telif ettiği eserleri de bu bölgeye ait âlimlerin eserleri arasında değerlendirilmiştir.¹⁶⁶

4. Mısır Bölgesi Kıraat Ekolü

Mısır’ın fethinden sonra sahabeden Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85), Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî (ö. 58/678), Ebû Temîm el-Ceyşânî (ö. 77/697), Abdullah b. Abbâs ve Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653) gibi isimler¹⁶⁷ Mısır’da Kur’an-kıraat eğitimi yanında halka İslam’ın diğer esaslarını öğreten ilk kimselerdir.¹⁶⁸ Daha sonra burada İslami ilimler birlikte kıraat eğitimi için Mekke’den Mücâhid b. Cebr ve İkrime, Şam’dan Abdurrahman b. Ğanem el-Eş‘arî (ö. 78/698), Medine’den Ömer b. Abdülaziz’in mevlâsı Ebû Tu‘me el-Enevî ve Bekir b. Abdullah b. el-Eş‘in (ö. 127/745) gelmesiyle Mısır ekolünün temelleri atıldı ve bu bölgede Kur’an ve kıraat ilmi yayıldı.¹⁶⁹ Mısır’da kıraat ilmini oluşturan ve kıraat riyasetinin kendisinde son bulduğu kişi Medine imamı Nâfi’nin râvisi Verş lakabıyla anılan Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Abdullah el-Kıbtî’dir.¹⁷⁰ Daha sonra Medine ekolünün Mısır’da yayılmasını sağlayan ve Mısır ekolü olarak bilinmesine etken olan zat Verş’in tariklerinden Ezrak’tır.¹⁷¹ Medine’den Mısır’a uzanan ve burada sistemleşip ekol olan Mısır kıraat ekolü Ezrak’ın tariklerinden/öğrencilerinden İsmail en-Nehhas ve İbn Seyf vasıtasıyla sonraki dönemlere aktarılmıştır.

Mısır kıraat ekolünde kıraat ilmine dair telif edilen bazı önemli eserler şunlardır:

- Davut b. Ebû Tayyip’in Verş’in rivayetine göre Kur’an’da lâm harfinin kalın ve ince okunduğu yerleri ele alan “*el-Lâmât*” adlı eseri
- Muzaffer b. Ahmet b. Hamdân Ebû Ğânim el-Mısırî’nin “*İhtilâfu’s-Seb’a fi’l-Kıraât*” adlı eseri¹⁷²

¹⁶⁶ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 265-268.

¹⁶⁷ Mısır’a giden ve orada belli bir süre ikamet eden sahabe isimleri hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/499-514.

¹⁶⁸ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 270.

¹⁶⁹ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 271-272.

¹⁷⁰ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/301.

¹⁷¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/302.

¹⁷² Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 291.

- İbn Galbûn: Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdülmünim b. Ubeydullah b. Galbûn el-Halebî el-Mısırî'nin meşhur yedi imamın kıraatinin yanında daha sonra aşere imamları arasına dâhil olan Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraatini de ele alan "*et-Tezkire fi'l-Kırâ'âti's-Semân*" adlı eseri¹⁷³
- İbn Şüreyh'in "*el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb'*" adlı eseri
- Ebü'l-Kasım Abdülcebbar b. Ahmet b. Ömer et-Tarsûsî'nin "*el-Müctebâ*" aslı eseri¹⁷⁴
- Ebû Ali Hasan b. Halef b. Abdullah b. Bellîme'nin "*Telhîsu'l-İbârât bi Letîfi'l-İşârât fi'l-Kıraâti's-Seb'a*" adlı eseri
- Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ebû Bekir Atîk b. Halef'in "*et-Tecrîd*" adlı eseri
- Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-İskenderânî'nin "*eş-Şâmil fi'l-Kıraâti's-Seb'a*" isimli eseri¹⁷⁵
- İbnü'l-Cündî Ebû Bekr Seyfüddîn Abdullah b. Aydoğdu b. Abdillâh eş-Şemsî'nin "*Kitâbü'l-Bustânü'l-hüdât fi'htilâfi'l-e'immeti ve'r-ruvât*", "*el-Cevherü'n-nağîd fi şerhi'l-Kaşîd*" ve "*Kitâbü't-Tağdîd fi îzâhi't-Tesdîd*" isimli eserleri¹⁷⁶

5. Endülüs Bölgesi Kıraat Ekolü

Hicri 92 / Miladi 711'de Endülüs'ün fethedilmesinden sonra, I. Abdurrahman'ın (ö. 172/788) miladi 756 yılı Endülüs Emevî Devleti'ni ilan etmesine kadar bu bölge, Şam merkezli Emevî valileri tarafından yönetilmiştir.¹⁷⁷ Endülüs'ü fetheden ordu içerisinde sahabe ve tâbîûndan pek çok kimse bulunmaktaydı. Bunlar, tıpkı daha önceden fethettikleri yerlerin halklarına yaptıkları gibi fethedilen bu yeni beldelerin halklarına da Kur'an ve din ilimlerini öğretme sorumluluğunu üstlenmişti.¹⁷⁸ Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından sonra ikinci emir olarak devletin başına gelen I. Hişâm'la (ö. 180/796)¹⁷⁹ birlikte İslami ilimlere dair faaliyetler Endülüs'te hızlıca yayılmaya ve sistemleşmeye başlamıştı.

¹⁷³ Tayyar Altıkulaç, "İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/500.

¹⁷⁴ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 291.

¹⁷⁵ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 292.

¹⁷⁶ Mustafa Altundağ, "İbnü'l-Cündî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/5.

¹⁷⁷ Mehmet Özdemir - Engin Beksaç, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/211.

¹⁷⁸ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 297.

¹⁷⁹ Özdemir - Beksaç, "Endülüs", 11/212.

Kıraat ilminin tedris ve naklinde görev aldığı ifade edilen Endülüslü kıraat âlimleri sekiz yüz yedi tanedir.¹⁸⁰ Bu âlimler kendi buldukları yerden Hicaz, Şam, Irak, Mısır gibi bölgelere yolculuk yaparak orada diğer İslami ilimleri ve kıraat ilmini tahsil ettikten sonra geri dönmüşler ve Endülüs'te kıraat eğitim öğretiminde bulunmuşlardır. Kıraat ilminin zamanla önemli bir kıraat merkezi haline gelen ve Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Kasım b. Fîrruh eş-Şâtübî (ö. 590/1194) gibi büyük kıraatçiler yetiştiren Endülüs'e dördüncü yüzyılın sonlarında Ahmet b. Muhammed et-Talemenkî (ö. 429/1037) tarafından sokulduğu¹⁸¹ ifade edilse de daha öncesinde İmam Nâfi'nin kıraatini burada yayan Gazi b. Kays (ö. 199/815) gelmektedir.¹⁸² Yine İbn Veddâh (ö. 287/900) ve Ali b. Muhammed b. İsmail'de (ö. 377/988) ilkler arasında yer almaktadır.¹⁸³

Kıraat ilminin Endülüs'teki zirve dönemi, hicri beşinci asırda yaşayan ve sadece kendi dönemlerinde değil, günümüzde de tesirleri gözlenen Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Amr ed-Dânî başta olmak üzere, Ebü'l-Abbas el-Mehdevî (ö. 430/1039), Ebü'l-Kasım el-Hazrecî (ö. 446/1053), İsmail b. Halef es-Sarakustî (ö. 455/1063), İbn Abdilkuddûs el-Kurtubî (ö. 462/1069), İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 467/1071), Ebû Abdillâh b. Şüreyh (ö. 476/1084), Ebû Davud Süleyman b. Necâh (ö. 496/1103) gibi zatlar beşinci asır özelinde kıraat ilminin gelişimine katkı sağlayan önemli isimlerden bazılarıdır.¹⁸⁴

Bir sonraki dönem altıncı asırda Kasım b. Fîrruh eş-Şâtübî, Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Amr ed-Dânî'ye ait eserleri manzum hale getirerek Endülüs ve diğer İslam beldelerinde kıraat alanında öne çıkmaktadır. Yine Şâtübî'ye ek olarak Ebü'l-Hasen b. Şüreyh (ö. 539/1144) ve Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş (ö. 540/1145) gibi şahsiyetler de altıncı yüzyılın önde gelen kıraat âlimleri arasında yer almaktadır.¹⁸⁵ Daha sonraki dönemlerde kıraat ilmi bu üç âlimin (Mekkî b. Ebî Tâlib, Dâni ve Şâtübî'nin) eserleri üzerine yapılan özel çalışmalarla devam etmiştir.

Endülüs kıraat ekolünde kıraat ilmine dair telif edilen bazı önemli eserler şunlardır:

- Ali b. Muhammed b. İsmail "*Kıraetu Verş*"¹⁸⁶
- Talemenkî "*er-Ravza fi'l-Kıraât*"¹⁸⁷
- Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbas el-İmâm Ebü'l-Abbas el-Mehdevî: "*Şerhu'l-Hidâye (Ta'lîli'l-Kırâati's-Seb', el-Muvazzıh fi T'alîli Vücûhi'l-Kırâât)*", "*Hicâü Mesâhifi'l-*

¹⁸⁰ Abdülhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 233, Dipnot 2.

¹⁸¹ Birışık, "Kıraat", 25/427.

¹⁸² İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-Nihâye*, 3/3; Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 297.

¹⁸³ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 301-302.

¹⁸⁴ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 345.

¹⁸⁵ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 346.

¹⁸⁶ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 308.

¹⁸⁷ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 308; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 252.

Emsâr”, “*Beyânü’s-Sebebi’l-Mûcib li’htilâfi’l-Kırâat ve Kesreti’t-Turuk ve’rRivâyât*” ve “*Muhtasaru’l-Beyân fi’n-Nutki bi Hurûfi’l-Mu’cem*”¹⁸⁸

- Mekkî b. Ebî Tâlib: “*el-Keşf ‘an vücûhi’l-ķırâ’âti’s-seb‘ ve ‘ilelihâ ve ĥucecihâ*”, “*et-Tebşira fi’l-Kırâât*”, “*el-İbâne ‘an me’âni’l-ķırâ’ât*”, “*İhtisâru’l-Kavli fi’l-Vakfi ‘alâ ‘Kellâ*” ve “*Bellâ*” ve “*Ne’am*” *fi Kitâbillâh*”, “*el-İzâh li-nâsihi’l-Ķur’ân ve mensûhih*”, “*İhtisârü’l-Huce li’l-Fârisî*”, “*er-Ri’âye li Tecvîdi’l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi’t-Tilâve*”¹⁸⁹
- Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Mu’âz Ebû Abdillâh el-Cühenî el-Endelüsî “*Kitâbü’l-Bed’ fi Ma’rifeti mâ Rûsime fi Mushafi ‘Osmânî*”¹⁹⁰
- Dâni: “*Câmi’u’l-beyân fi’l-ķırâ’âti’s-seb‘*”, “*et-Teyşir fi’l-ķırâ’âti’s-seb‘*”, “*el-Muĥkem fi naķti’l-meşâĥif*”, “*el-Muĥni‘ fi ma’rifeti mersûmi meşâĥifi ehli’l-emşâr*”, “*el-Müktefâ fi’l-vakfi ve’l-ibtidâ*”, “*et-Ta’rîf fi’htilâfi’r-ruvât ‘an Nâfi*”, “*el-İdgâmi’l-kebîr*”, “*el-Mûdih li-mezâhibi’l-ķurrâ’ ve’htilâfihim fi’l-fethi ve’l-imâle*”, “*Muĥtaşar fi mezâhibi’l-ķurrâ’i’s-seb‘a*”, “*et-Taĥdîd fi’l-itķân ve’t-tecvîd*”¹⁹¹
- Sarakustî: “*el-İktifâ’ fi’l-ķırâ’âti’s-seb‘*” ve “*el-Unvân fi’l-ķırâ’âti’s-seb‘*”¹⁹²
- İbnü’l-Bâziş: “*el-İknâ’ fi’l-Kırââti’s-Seb‘*”, “*et-Turuku’l-Mütedâvele fi’l-Kırâât*”, “*el-Gâye fi’l-ķırâ’ât ‘alâ tarîķi İbn Mihrân*” ve “*Kitâbü’t-Tekbîr*”¹⁹³
- Ebû Ca’fer Ahmet b. Yusuf er-Ruaynî: “*Tuĥfetü’l-Akrân fîmâ Kurie bi’t-Teslîsi min Hurûfi’l-Kur’an*”¹⁹⁴

Sonuç

Hız. Osman’ın istinsâh ettirdiği Mushaf ve bu Mushaflarla birlikte gönderilen kâriilerin etkisiyle kıraat ilmi ekolleşerek ilmi bir disiplin haline gelmeye başladı. Kıraat âlimlerinin İslam diyarlarına dağılarak orada kıraat ilmini yayma çabaları göz önüne alınarak kıraat ekolleri Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam şehirlerine nispet edilmek suretiyle Hicaz, Irak ve Şam bölgesi olmak şeklinde ortaya çıktıkları söylenebilir. Daha sonraları bu merkezlerin

¹⁸⁸ Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 253-254.

¹⁸⁹ Tayyar Altıkulaç, “Mekkî b. Ebû Tâlib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/576; Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 308-309; Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 256-257.

¹⁹⁰ Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 259.

¹⁹¹ Ebû Amr ed-Dâni’nin 120 kadar eseri olduğu ve bunların isimlerini kendisinin bir urcûze içinde zikrettiği kaydedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, “Dâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/460; Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 261-266.

¹⁹² Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 269.

¹⁹³ Tayyar Altıkulaç, “İbnü’l-Bâziş, Ebû Ca’fer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/528; Başal, *Endülüs’te Kıraat İlmi*, 297.

¹⁹⁴ Âlu İsmail, *Kıraat İlmi*, 311.

ekolü üzerine özel çalışmalar yapan ve mütehasıs âlimler yetiştiren Bağdat, Mısır, Horasan, Mağrib, İran ile Hicri dördüncü asrın sonlarına doğru Endülüs kıraat ekolü ortaya çıkmıştır.

İbn Mücâhid, sahihiyle şazziyla muhtelif kıraatlerin yaygınlaştığı bir dönemde meşhur beş bölgeye nispet edilen ve büyük kitleler tarafından takip edilen yedi kıraat imamının yer aldığı meşhur eserini kaleme alarak kıraat ilmi tarihinde yeni bir çağır açmıştır. Böylelikle bundan sonra yapılan çalışmalar ilk dönemlerde sistemleşip ekol haline gelen bu bölgesel kıraatleri cem eden bir çalışma sahasına yöneldi. İbn Mücâhid'in eserinden sonra kıraat çalışmaları büyük oranda bu yedi kıraat imamının ekseninde devam etse de kısa süre sonra üç kıraat imamı daha ilave edilerek on kıraat literatürde yerini almış oldu. Fakat İbn Mücâhid'in eseri kadar kabul görmeyen İbn Mihrân'ın *el-Gāye* adlı eseri ve benzerleri ancak İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı çalışmasından sonra yaygınlık kazandı.

Kur'an-ı Kerim'in indiği ilk şehir, vahyin bulunduğu ilk mekân Mekke ve kısa bir sürede tüm Arap coğrafyasını İslam'la etkisi altına alan Medine, Hicaz bölgesinin iki önemli ekolüdür. Medine ekolünün ilk imamı kıraati seb'a'dan; Nâfi' ve kıraati aşere içinde yer alan sekizinci imam Ebû Ca'fer'dir. Mekke ekolünün temsilci imamları kıraati seb'a'dan; İbn Kesîr ve şaz kıraat kapsamında aşere'ye eklenen dört kıraatten biri İbn Muhaysın'dır.

Müslümanlara dinlerini öğretmek amacıyla gönderilen sahabe tarafından ilk nüveleri atılan Irak'ta Basra ve Kûfe ekolleri zamanla sistemleşti. Daha sonra üçüncü bir şehir olarak kurulan Bağdat, bu iki şehrin yetiştirdiği ilim adamlarının merkez üssü oldu. Dolayısıyla Irak'ta iki önemli ekol olan Basra ve Kûfe tarih boyunca konumunu korudu. Bağdat kıraat âlimleri ise bu iki ekolün sistemlerini toplayan ve sonraki dönemlere aktarılmasında önemli eserler yazarak tarihteki yerini aldı. Basra kıraat imamları kıraati seb'a'da Ebû Amr b. el-Alâ', kıraati aşere'de Ya'küb el-Hadramî, on dört kıraatte Hasan-ı Basrî ve Yezîdî'dir. Kûfe kıraat imamları Âsım, Hamza ve Kisâî kıraati seb'a'da, Halef b. Hişâm kıraati aşere'de ve şaz kıraat kategorisinde A'meş'ten müteşekkildir.

Şam'da kıraatleri İbnü'l-Cezerî'ye kadar ulaşan ve ismine nispet edilen kıraat imamı Abdullah b. Âmir'dir. Mısır'da ise kıraat riyasetinin kendisinde son bulunduğu kişi Medine imamı Nâfi'nin râvisi "Verş" lakabıyla anılan Ebû Saîd Osman b. Saîd el-Kıbtî'dir.

Kıraat ilminin Endülüs'teki zirve temsilcileri, hicri beşinci asırda yaşayan ve sadece kendi dönemlerinde değil, günümüzde de tesirleri gözlenen Mekkî b. Ebî Tâlib ve ed-Dânî ve manzum çalışmalarıyla tarihte yerini alan eş-Şâtıbî'dir. Endülüs kıraat ekolü daha sonraki dönemlerde bu üç âlimin eserleri üzerine yapılan özel çalışmalarla kıraat ilmindeki yerini almıştır.

"Yedi harf" olgusuyla neşet eden kıraat ilmi sahabe tarafından farklı bölgelerde yapılan ilmi çalışmalarla daha da gelişti. Daha sonra tâbiûn nesli kendi bölgelerinde bulunan sahabeden ve diğer merkezlere yolculuk yaparak farklı sahabeden kıraat ve diğer İslami

ilimleri tahsil ederek kıraat ilminin bir disiplin haline gelmesine katkı sundular. Bir sonraki tabakada imamlar ve bu kıraat imamlarının yetiştirdiği âlimler ekseninde ekolleşen kıraat ilmi büyük kitleler tarafından takip edildi. Hicri ikinci ve üçüncü yüzyıllarda bölgesel kıraat ekolleri kendi kıraatlerini ve diğer ekolleri barındıran önemli eserler kaleme almaya başladılar.

Kaynakça

- Aliyyü'l-İmam, Ahmed. *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın 10 Kıraati*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/499-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/131-132. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Muhaysın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/209-210. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/527-528. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mekkî b. Ebû Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/575-576. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. "Sıbtu'l-Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/89-90. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Altundağ, Mustafa. "İbnü'l-Cündî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/4-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Âlu İsmail, Nebîl Muhammed İbrahim. *Kıraat İlmi (Doğuşu Gelişmesi ve İslami İlimlere Etkisi)*. çev. Yavuz Fırat. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.
- Âlu İsmail, Nebîl Muhammed İbrahim. *Kitâbu'r-Ravza fî'l-Kırâati'l-ihdâ 'aşere li İmam Mukrî Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Mâlik el-Bağdâdî*. Mekke: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâ'ati'l-erba'ate 'aşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Bırışık, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Çetin, Abdurrahman. "Dâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/459-461. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Ehvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî el-. *el-Vecîz fî Şerhi Kıvâ'âtî's-Semâniyye eimmeti'l-Hamse*. thk. Dureyd Hasan Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Işık, Emin. "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/24-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- İbn Ebû Meryem, Nasr b. Alî b. Muhammed Ebû Abdillâh eş-Şîrâzî el-Fesevî. *el-Mûdahâ fî Vüçûhi'l-Kıvâ'ât ve 'ilelihâ*. thk. Ömer Hamdân el-Kûbeysî. 3 Cilt. Mekke/Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfîzî'l-Kur'ani'l-Kerim, 1993.
- İbn Ğalbûn, Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdülmü'min. *Kitabu't-Tezkira fî'l-kıvâ'ât*. nşr. Said Salih Züa'yme. İskenderiyye/Mısır: Dâru İbn Haldun, 2001.
- İbn Mihrân, Ahmed b. Hüseyin el-İsbehâni en-Nisâbü'rî. *el-Ġâye fî'l-kıvâ'âtî'l-âşr*. thk. Muhammed Gıyâs el-Cenbâz. Riyad: Dâru's-Şevaf Yayıncılık ve Dağıtım, 2. Basım, 1411.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdadî. *Kitabu's-Seb'a fî'l-kıvâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b Alî b Ahmed b Halef Ensârî. *el-İknâ' fî'l-kıvâ'âtî's-seb'*. thk. Abdülmecîd Katâmiş. 2 Cilt. Dimeşk/Suriye: Dâru'l-Fikr, 1403.
- İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-Kıvâ'âtî'l-âşr*. thk. Cemalettin Muhammed Şerif. 3 Cilt. Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe, 2014.
- İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf. *Ġâyetü'n-Nihâye fî esmâ'i ricâli'l-kıvâ'ât üli'r-rivâye*. thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Lu'luât, 2017.
- Kallek, Cengiz. "Yahyâ b. Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/234-237. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ubâde b. Sâmit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/13-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *Le'tâ'ifü'l-İşârât li-Fünûni'l-Kıvâ'ât*. 10 Cilt. Medine: Mecme'a Melik Fahd li-Tibati'l-Mushafi's-Şerîf, 2013.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi & Takrib Usûlü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Madazlı, Ahmet. "İbn Sivâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/359. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-. *el-Fihrist*. ed. Abdülkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Özdemir, Mehmet - Beksaç, Engin. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-232. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Sert, Durmuş. *Kıvâat Ekolleri (Başlangıçtan VII. H. Asrın Başına Kadar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987.

- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhibbiddîn Abdussiccân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.
- Taberî, Ebû Ma'şer Abdülkerîm b. Abdissamed et-. *et-Telhîs fi'l-Kur'âti's-Semân*. thk. Muhammed Hasan Ukayl Musa. Cidde: el-Cemâ'atü'l-Hayriyye li-tahfizi'l-Kur'ani'l-Kerim, 2011.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'İrfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, 1995.